

ЗАЩО ДА БЪДЕМ ДОБРИ?

Неприемливо поведение и неприемливи въпроси

Битува мнение, че моралността е само за баламите; че трябва да сме глупци, ако я оставяме да ни се плете в краката; че другите ще ни смачкат, стига да могат, така че по-добре да ударим първи. В Държавата на Платон, Сократ подхваща мащабна кампания против това гледище.

Стига да ти се размине

Сократ драматизира проблема в мита за пръстена на Гигес, изложен пред него като предизвикателство от друг участник в диалога, Главкон. В мита един овчар, Гигес, се сдобива с магически пръстен, който прави носещия го невидим. С негова помощ Гигес прониква в царския дворец, прелъстява царицата, убива царя и узурпира трона. Отличен завършек от гледна точка на овчаря – кой не би постъпил по същия начин?

Да допуснем, че пръстените са два, единият, носен от морална, а вторият – от неморална личност. Съгласно описаното виждане не съществува човек, чиято воля е достатъчно твърда, за да поддържа неговия морал и събере сили да не пипа чуждо, когато има възможност да си вземе каквото пожелае от магазина, без да се страхува, че ще го хванат, да прониква в чужди домове и преспива, с когото си пожелае, да убива или освобождава от затвор по свой избор или, общо взето, да действа като Бог сред хората.

Казано иначе, отстранете последиците от моралността и ще се убедите, че в очите на всички тя е досадно бремене, дразнеща спирачка за свободата им на действие.

ДОБРИЯТ САМАРЯНИН (1850)
Йожен Дьолакром (1798–1863)

Използваната тук психологическа теория внушава, че ние се подчиняваме на етични императиви, когато това е в наш интерес или ни е страх да постъпим иначе. Разбира се, обществото насажда подобен страх с голям успех: в края на краищата като отделни личности ние не разполагаме с пръстена на Гигес. В монотонното всекидневие честността е несъмнено най-добрата политика. Лъжци и измамници биват разобличавани, след което си плащат за стореното. За нещастие обаче, съществуват достатъчно на брой хора, които се поддават на изкусителната мисъл, че може да им се размине, когато напуснат правия път на добродетелта. При определени обстоятелства подобни лица преценяват, че рискът си струва. А по-незначителни отклонения минават и заминават почти без коментар. Хора от бизнеса попадат зад решетките заради измама, но не и за алчност, завист или горделивост.

Сократ и последвалите го класически философи отделят огромно количество време на благородни опити да съвместят непримиримото, като се надяват да докажат, че въпреки историята на Главкон добродетелният начин на живот може да бъде и щастлив. Съвършено независимо от поощренията и наказанията, въведени от обществото с цел да ни държи под контрол, за лошите си постъпки ние плащаме с нещо от себе си, от собственото благополучие. Съгласно тази оптимистична теория лошите не спят спокойно. Те не могат да разглеждат собствените си постъпки с каквото и да било удовлетворение или гордост. Също като Ричард III или Макбет при Шекспир те са обсебени от призрачни спомени за престъпления и грехове. Воплите на жертвите им ги преследват през часовете на нощта. Това е мъстта на човешката съвест заради злодеянието.

Благополучие

Хубаво би било да се вярва във всичко това, само че, за жалост, не всякога е възможно. Множество злосторници си спят като къпани. Сигурно дори се гордеят със своята способност да живеят

според вълчи закони (можем да си представим чистосърдечния смях на Гигес при мисълта за така успешно използвания късмет). А може и да не си дават сметка за собствените слабости, доколкото един от печалните житейски факти се изразява в неспособността на грубияните да осъзнават своя характер; дебелокожите се имат просто за здравомислещи; жестокостта е способна да се крие зад блага маска и това става из целия спектър на човешките слабости и пороци. Даже преднамерено действащият злосторник, който съзнава, че се поддава на една или друга съблазън, може да се похвали за стореното щастливо усмихнат, стига да му се размине.

Не всякога се оказва вярно твърдението, че лошите не добруват, нито пък е винаги вярно, че добродетелните благоденстват. Това е другата страна на класическата доктрина, не по-достоверна от първата. Има хора с наистина похвално поведение, които въпреки това се измъчват от мисълта, че биха могли да са по-добри. Прекрасни люде могат да поемат на плещите си прекалено много, като винят себе си за резултати, които на практика не са свързани с техни постъпки. А може и да са се държали безукорно, само че след ред преживени беди впоследствие съжаляват за пропускането на редките изкушения, които са им се предоставяли, или пък са били използвани от други без видими неблагоприятни последици. Могат дори да се чувстват като жертви на собствената почтеност. Следвайки Сократ, древната школа на стоиците въздига съвпадението на добродетел и благоденствие в неправдоподобна теория, според която добрият не може да пострада. Идеята тук е, че тъй като неговата добродетелност е неуязвима, то и благоденствието му следва да остава недосегаемо за външни удари и всякакви случайни неприятности. Този възвишен идеал се радва на привлекателност, но реалността ни кара да осъзнаем, че добрият наистина може да пострада. Историята на библейския Йов е за един добър човек, който страда, макар накрая всичко да се оправя като с магическа пръчка.

Но ако съвпадането на добродетелност и щастие е въпрос на чист късмет, защо да бъдем добродетелни? Някои религии да-

ват светкавичен отговор: ако сте, Бог ще ви въздаде в отвъдния живот, но ако не сте, Той ще ви осигури там особено неприятни преживявания. Ако тук, долу, няма справедливост, можем да сме сигурни, че всичко ще застане на своето място някъде другаде или в другото измерение на живота след кончината на смъртния. Хубава история, способна да плаши децата, но няма причина да вярваме в нея. В крайна сметка, ако създателят на Вселената държеше толкова много на справедливостта, защо единственото Му творение, което ни е известно, светът, какъвто го познаваме, е толкова безразличен към нея? И по никой начин не ни дава онова, което искаме. А ние искаме да изясним моралната мотивация, отношението към почтеността или истината, към честността като такива. Като свързваме с тях посмъртни награди и наказания, ние сами сочим към виждането, че гоним единствено личен интерес. Себичното поведение си остава такова, дори когато облагите, към които е устремено, се очакват в неопределено бъдеще.

Един въпрос или повече?

Излиза, че нито класическата философия, нито християнската догма са в състояние да отговорят на първоначалния въпрос. В подобни случаи се налага да погледаме самия въпрос (типично философски трик). Защо се задава той? Поради какви причини изглежда за хората по-важен от въпроса „Музикални ли сме?“ или „Важно ли е да сме здрави?“, или пък „Защо да помагаме на децата си при тяхното израстване?“ Презумпцията е, че има нещо особено, нещо по-загадъчно при моралната мотивация в сравнение с всяка друга. Но дали е така?

Дейвид Хюм подхожда към проблема, като ни напомня отчасти онова, което е вече известно на всички. Ние разбираме например кога за нас говорят добро или лошо. Ако ни окачествят като мъдри, грижовни, справедливи, храбри, обществено ангажирани, съпричастни, отговорни и честни, ще ни бъде с лекота

простена мъничката руменина от задоволство, а сами можем да благодарим на казалия го. Ако ни назоват глупави, капризни, страхливи, себични, неотзивчиви, некадърни или безчестни, за нас е ясно, че ни отправят сериозна критика и не ще имаме никакво желание да благодарим на далия такава оценка. Ние насищаме подобни термини с духа на собствения си език. Същото се отнася до огромно количество други:

Освен благоразумие, предпазливост, предприемчивост, трудолюбие, усърдност, скромност, пестеливост, добронамереност, разсъдливост, проницателност; *извън тези дарби, казвам аз, самите наименования на които предполагат признание на своето положително естество, съществуват множество други, спрямо които и най-закоравелият скептицизъм не е в състояние да откаже, дори за миг, своята висока оценка и одобрение.* Умереност, уравновесеност, търпеливост, последователност, настойчивост, предвидливост, деликатност, дискретност, подреденост, усет, обноски, присъствие на духа, схватливост, дар слово; *на тези, както и на стотици други от същия порядък черти, никой не би отрекъл превъзходство или съвършенство.*

Тъй като подобни черти са обект на възхищение, те се възпитават и показват на практика и ако имаме късмета да ни отглеждат в благоприятна среда, ние израстваме с тях и тогава ги възприемаме по естествен начин. Ако сме последователни, не преставаме да опитваме; ако сме търпеливи, дочакваме закъснелия приятел; ако сме предприемчиви или дискретни, работливи или пестеливи, ние се държим съответно. Не се питаме защо: просто го правим.

Казаното навежда на мисълта за нещо по-съществено, а именно, че няма как да се постави еднозначният въпрос „Защо да съм морален?“ Не съществува въпрос във формата „Защо трябва

да правя онова, което трябва да правя?“ Първото „трябва“ вече дава оценката. То не е поредно доказателство по случая, а заключение, изведено след като останалите аргументи са били всестранно преценени. Разбира се, съществуват специфични въпроси, задавани при специални обстоятелства от лица, подложени на особени изкушения. „Защо да постъпвам прилично тук, сега, пред лицето на тази съблазън и възможността да се измъкна безнаказано?“ Такъв въпрос може да възникне, но той приема различна форма при всеки конкретен случай. Защо да упорствам, след като не ми се налага? Въпросът може да прозвучи уместно за някого, натоварен с конкретна задача, но общовалидно предписание водещо до отговор няма. Всичко зависи от мотивацията на упорството, както и от контекста. Отговорът може да гласи: защото си обещах; защото ще zlepоставиш друго, ако не го направиш; защото така ще решиш проблема и т.н. и т.н.

*Защо да упорствам, след като не ми се налага?
Въпросът може да прозвучи уместно за някого, натоварен с конкретна задача, но общовалидно предписание водещо до отговор няма.*